

ІСТОРІЯ КНИЖКОВИХ
КОЛЕКЦІЙ ТА ЗІБРАНЬ

УДК 027.021(477.43/.44) «19»

DOI: 10.15407/rksu.23.139

Тетяна Робертівна Кароєва,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та культури України
Вінницького державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського
ORCID: 0000-0001-5012-9513
e-mail: urasim@i.ua

**РЕГІОНАЛЬНІ РОДОВІ БІБЛІОТЕКИ ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ДО МЕТОДИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТУ ІСНУВАННЯ
(НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)**

Мета роботи. Описати один із способів фіксації факту існування конкретної родової бібліотеки напередодні Першої світової війни. **Методологія дослідження** передбачає використання, крім книгознавчих методів, ще й історичної та архівної евристики. Комплексне застосування цих методів дозволяє, за браком джерел, встановити факт існування родових зібрань. **Наукова новизна.** Вивчаючи родові бібліотеки минулого, книгознавці найчастіше приділяють увагу тим зібранням, фрагменти або каталоги яких збереглися. Вони усвідомлюють, що таких колекцій було набагато більше, але дослідженням перешкоджає брак джерел. Через катаклізми двох світових воєн, Українську революцію (1917–1921) та радянську бібліотечну політику значна частина зібрань і документів про них зникла. Як правило, такі книгозбірні формувалися в середніх (розміром від 101 до 500 десятин) і великих (понад 501 десятину) маєтках. Їхні господарі мали для цього достатні фінансові можливості. Оскільки документи про землеволодіння збереглися набагато краще, ніж про бібліотечні зібрання, з урахуванням того, що маєтності переходили з рук у руки, є можливість, аналізуючи землеволодіння краю другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виокремити маєтки, в яких власники проживали з покоління в покоління і господарювали самостійно. Складений список потенційних власників бібліотек дозволяє адресно працювати з архівними фондами нотаріусів, окружних судів, господарської документації, виявляти документи особового походження – мемуари, щоденники та листування. І тоді з'являються додаткові можливості для вивчення власне родових зібрань. **Висновки.** На прикладі Подільської губернії встановлено, що родових бібліотек напередодні Першої світової війни могло бути близько 390-та, хоча дослідникам відомо про 162 зібрання.

Ключові слова: Подільська губернія, родова бібліотека, маєток, землевласник, джерельна база.

Актуальність теми дослідження. Питання розвитку мережі бібліотек як публічних закладів перебуває в центрі уваги вітчизняних науковців уже понад століття. В радянському бібліотекознавстві вважалося, що в дореволюційний період на території кожної губернії Російської імперії діяли лише поодинокі книгозбірні, проте сьогодні вже накопичено достатній матеріал, що заперечує цю позицію і свідчить про існування бібліотечних мереж різних відомств. Це були мережі безкоштовних, так званих «народних», бібліотек, що комплектувалися лише за каталогом дозволеної для такого типу закладів літератури. І репертуар доступних через них видань був дуже обмеженим. Платоспроможні читачі мали можливість звертатися до публічних і комерційних закладів, при комплектуванні яких брався до уваги масовий попит. Індивідуальні запити могли задовольнити приватні бібліотеки. Особливе місце серед них посідали родові зібрання. Вони, як правило, формувалися в маєтках, де з покоління в покоління зберігалися книги різних представників роду. Тодішній уклад життя передбачав читання як складову дозвілля та господарської діяльності землевласників. У таких родових зібраннях відкладалися величезні, іноді унікальні, книжкові багатства. У глибинці, за відсутності наукових бібліотек, родові книгозбірні доволі часто ставали чи не єдиним джерелом інформації для провінційних дослідників. На жаль, дві світові війни, революційні події, радянська бібліотечна політика знищили ці зібрання у ХХ ст. А вони не лише задовольняли читацькі запити конкретних користувачів, але й були свідченням книжкової культури прошарку населення, здатного купувати будь-яку книгу без фінансових, географічних і нерідко цензурних обмежень.

У багатьох культурно-освітніх закладах сучасної України можна виявити книги з таких родових колекцій. Найчастіше вони зберігаються в обласних наукових бібліотеках, музеях, архівах, а також закладах вищої освіти. Доволі часто вони залишаються «німими» (не атрибутованими), оскільки далеко не всі колишні власники турбувалися про те, щоб позначити своє право власності в доступний для розшифрування сторонньою людиною спосіб. Якщо якісь позначки існували, то подеколи це були звичайні ініціали на корінці палітурки, які нині складно пов'язати з конкретною особою або родом. У такій ситуації важливо мати перелік власників родових книгозбірень регіону.

Аналіз досліджень і публікацій. В Україні активно вивчаються конкретні родові бібліотеки. Чимало зроблено для виявлення та характеристики джерельної бази подібних досліджень. Сучасні дослідники Є. Біленький [1], С. Булатова [2], М. Іваннікова [3], Л. Лисенко [4], Т. Мяскова [5], О. Рабчун [6], Е. Франчук [7], І. Ціборовська-Римарович [8; 9] зосередилися на окресленні документальної основи про виявлені родові зібрання та на методиці роботи з нею. Як наслідок, ми отримуємо інформацію про книжкові та читацькі інтереси представників конкретних родів, що дозволяє в сукупності відтворити загальну картину їхньої книжкової культури, втім не дає можливості уявити масштаб книжкової насиченості українських теренів, особливо в провінції.

Мета дослідження – розкриття одного зі способів фіксації факту існування конкретних родових бібліотек у регіонах напередодні Першої світової війни. Основою цього способу є окреслення кола потенційних власників зібрань шляхом вивчення історії регіонального землеволодіння. Такий поіменний список у подальшому надасть можливості стосовно виявлення та залучення нових джерел для вивчення власне родових зібрань. Матеріал розглянуто на прикладі Подільської губернії, де стабільне створення родових бібліотек розпочалося наприкінці XVIII ст., після Коліївщини, останнього потужного селянського руху, і завершилося у вирі Першої світової війни, коли під загрозою бойових дій власники вивозили з регіону на схід найцінніші предмети, та революційних подій 1917–1921 рр. Місцеві зібрання більш раннього періоду загинули в середині XVII ст. з початком Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та наступною Руїною.

Виклад основного матеріалу. Упродовж XIX – початку XX ст. в побутуванні родових бібліотек відбувалися два паралельних процеси: одні книжкові зібрання зростали, трансформувалися разом із життям роду, інші – зникали. Перша спроба зафіксувати їхню наявність на Поділлі була зроблена в 1875 р. Ф. Радзішевським [10] у праці, що висвітлювала подібні зібрання всієї колишньої Речі Посполитої. Він повідомив про 35 подільських збірок. У 1920-х роках, після втрат Першої світової війни та революційних подій, упорядкувати профільні відомості про польські родові зібрання регіону спробували А. Урбанський [11–14] та Е. Хвалевик [15]. Якщо А. Урбанський, колишній подільський поміщик, більше зосередився на характеристиці маєтків у цілому, то відомий польський книгознавець та бібліограф Е. Хвалевик цілеспрямовано систематизував відомості у двотомній праці «Zbiory polskie» (т. 1–2, 1926–1927; т. 3, не надрукований). У 1922 р. його запросили для роботи в спеціальній комісії з повернення польської історико-культурної спадщини з радянських територій у Польщу. Збираючи роботу інформацію, він упорядкував відомості про 10 тис. зібрань. Серед них зафіксовано 79 родових збірок, що походили з Поділля. Як правило, автор подавав інформацію про населений пункт та власника бібліотеки, іноді додаючи певні відомості про її зміст або історію. Цінним джерелом з досліджуваного питання є багатотомна праця польського дослідника Р. Афтаназі «Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej» (2-ге вид., 1991–1997) [16–18]. Він узагальнив матеріали про 121 польську садибу на подільських теренах. Цінним доробком є також праця польської дослідниці У. Пашкевич [19], яка збирала інформацію про каталоги та інвентарі бібліотечних зібрань із колишніх східних кресів Речі Посполитої. Спеціально систематизував накопичений матеріал сучасний польський історик Т. Епштейн [20], уклавши власний список польських колекцій із Правобережної України. Він написав про 124 бібліотеки у 218 маєтках Поділля у XIX ст., про решту збірок точних відомостей, вочевидь, дослідник поки не має.

Отже, сьогодні це найповніший список, що акумулює інформацію про польські родові бібліотеки, які існували упродовж XIX – початку XX ст. на теренах

Подільської губернії, втім і в ньому існують лакуни. У процесі роботи з фондом відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва виявлено книги з бібліотек Перловських із Сосонки (тепер Вінницького р-ну Вінницької обл.), Собошанських із Шершнів (тепер Тиврівського р-ну Вінницької обл.), тобто книгозбірень, відомості про які відсутні в Т. Епштейна. Крім того, жоден із згаданих авторів не ставив перед собою завдання фіксації родових зібрань представників інших етнічних спільнот, наприклад, росіян. Тому питання переліку родових бібліотек регіону залишається відкритим. Одним зі способів наблизитися до вирішення цієї проблеми є вивчення списків подільських землевласників упродовж другої половини XIX – початку XX ст.

При його складанні слід враховувати, що з розвитком капіталістичних відносин багато дворян-землевласників розорилося, а з втратою маєтностей доволі часто зникало й родове зібрання. Подільський колекціонер К. Подвисоцький (1810–1868) ще в середині XIX ст. відчув цю загрозу і почав скуповувати архівні зібрання І. Мархоцького, Свейковських, Ледуховських, Потоцьких із Тульчина, Аксамітовських, Пулаських, Віттів, Шидловських, Шолайських та ін. [21]. За статистикою 1884 р., опублікованою в петербурзькій газеті «Край», по Подільській губернії було закладено 889 маєтків [22, с. 28], частина з яких була згодом повністю або частково втрачена попередніми власниками.

Крім загальноекономічних чинників, на такі процеси впливала також політика імперського уряду щодо правил придбання землі представниками різних етнічних спільнот на теренах Правобережжя України. Так, після польського повстання 1863–1864 рр. уряд конфіскував частину маєтностей (те саме відбулося й після повстання 1830–1831 рр.), встановив обмеження щодо можливості купівлі маєтків поляками, запровадивши для них додатковий податок на землю, обмежив можливість проживання євреїв у сільській місцевості і, навпаки, підтримував прагнення росіян придбати маєтки, щоб пришвидшити русифікацію краю.

У спеціальній статистичній літературі другої половини XIX – початку XX ст. та в історичній літературі прийнято розрізняти три страти землевласників: дрібні, середні та великі. Засадами для такого розподілу є кількість землі: до 100 дес. – дрібні, від 101 до 500 дес. – середні, понад 501 дес. – великі [23, с. 95]. З фінансової точки зору, дрібним землевласникам складно було зібрати велику бібліотеку, тому існування родового зібрання для них є малоімовірним; середні господарі через певні фінансові обмеження могли формувати книгозбірню за умови обмеження себе в чомусь іншому, тобто лише окремі з них могли мати родові зібрання, яким опікувалися кілька поколінь роду; і лише великі поміщики вільно задовольняли свої книжкові та читацькі потреби.

На Поділлі у другій половині XIX ст. землевласниками найчастіше були поляки та росіяни. Дослідник польського землеволодіння історик Д. Бовуа подає таку статистику: на 1869 р. у регіоні було 2176 приватних землеволодінь [22, с. 98], на 1888 р. – 3698 [22, с. 58], з них усього 1450 поляків, причому із загальної площі приватних земель (1 875 538 дес.) у їхній власності перебувало

1 068 962 дес., або 57 %, тобто їм належали найбільші маєтки. Оскільки уряд прагнув мати на Правобережжі якнайбільше російських поміщиків, то, враховуючи фінансові можливості потенційних покупців, було визначено оптимальні розміри маєтків для продажу – 300 дес. Середня площа польського володіння на Поділлі становила 757 дес. проти 358 російського [22, с. 58]. Це призвело до зростання кількості російських поміщиків, але середнього достатку. Через обмежені матеріальні ресурси та порівняно короткий період (одне–три покоління) володіння маєтками більшість російських поміщиків не мали в регіоні родових зібрань. На початок ХХ ст. відомо, наприклад, про великі російські зібрання графів Моркових із Войтівців Летичівського повіту (тепер Грушівці Летичівського р-ну Хмельницької обл.), князів Трубецьких із Плоти Балтського повіту (тепер Рибницького р-ну, Молдова), князів Щербатових із Немирова Брацлавського повіту (тепер Вінницької обл.), Львових із Чернятина Літинського повіту (тепер Жмеринського р-ну Вінницької обл.). Як правило, це були родини, що перебралися на Поділля для проживання ще в першій половині ХІХ ст. Серед тих, хто переїжджав пізніше, були випадки перевезення родових зібрань з-поза меж Поділля. Наприклад, граф Дмитро Гейден (1862–1926) перевіз його в Сутиски Вінницького повіту (нині Тиврівського р-ну Вінницької обл.) зі Смоленської губернії.

Отже, більшість родових бібліотек зберігалася в польських маєтках. Цінним джерелом для виявлення потенційних власників є перепис польських земле-власників Подільської губернії, проведений у 1890 р. [24]. За підрахунками Д. Бовуа, існувало 1257 польських маєтків, з них 624 – менших за 300 дес., 377 – менших за 100 дес. Таким чином, гіпотетично власники 633-х польських маєтків могли мати родові бібліотеки. І поступово їхня кількість зменшувалася. Так, на 1896 р. поляки володіли вже лише 51,95 % площі приватних земель [22, с. 71] (нагадаємо, що в 1888 р. – 57 %).

Цінним джерелом інформації про коло потенційних власників бібліотек є довідник «Поместное землевладение в Подольской губернии» (Кам'янець-Подільський, 1898) [25]. Цінність цього джерела полягає в тому, що його укладач В. К. Гульдман чітко вказав, в яких саме маєтках мешкали і господарювали безпосередньо власники, подав відомості про місця постійного проживання власників та їхню конфесійну приналежність, поінформував про те, якими маєтками управляли адміністратори, а які знаходилися в оренді. Загалом у довіднику згадувалося про 1284 середні та великі маєтки губернії другої половини 1890-х років, з них у 619 (48,2 %) проживали власники. Саме в цих маєтках на кінець ХІХ ст. могли знаходитися книжкові колекції. Аналіз наявної інформації про великих землевласників і збір додаткової – про середніх – дозволив, наприклад, встановити, що у Вінницькому повіті зі 106 маєтків – 31 середнього та 71 великого – господарі проживали лише в 39-ти. Загалом у повіті був 21 великий землевласник, оскільки дехто з них володів кількома маєтками. Наприклад, Костянтин Енгельгард володів шістьма маєтками в повіті, але мешкав у Михайлівці (нині Вінницький р-н), вочевидь родова бібліотека знаходилася саме

тут. Згідно з цим довідником, у Подільській губернії було близько 300 великих маєтків, в яких проживали самі власники. Отже, гіпотетично, на кінець XIX ст. на Поділлі могло бути від 300 до 619 родових бібліотек.

При уточненні кількості потенційних власників напередодні Першої світової війни стануть у нагоді списки осіб, установ та товариств, що мали право брати участь у виборах земських гласних у 1911 та 1914 рр. [26]. Оскільки за російським законодавством право обирати визначав майновий ценз, то такі списки містили інформацію про розміри маєтків, хоча й не зазначали місця постійного проживання господаря. Порівнюючи ці списки зі списком 1898 р., можна виявити, хто продовжував проживати в маєтку, відповідно родові зібрання знаходилося саме там. Наприклад, зіставлення списків по Вінницькому повіту за 1898 та 1911 рр. дає результат – 13 великих маєтків, де жили попередні власники. Порівнюючи списки по губернії загалом, отримуємо приблизний результат: у понад 200 великих і близько 190 середніх маєтках збереглися попередні власники, які там і проживали. А це велика різниця з даними Т. Епштейна.

Генеалогія великих родів вивчена досить добре, і, звернувшись до їхньої історії, можна відстежити історію родових зібрань. Так, після продажу тиврівського маєтку (1870) Ярошинські перевезли бібліотеку до маєтку у Дзвонисі (тепер Тиврівського р-ну) [17, с. 95], де й упорядкували її. Основу збірки Руссановських у Гришівцях (тепер Тиврівського р-ну) було закладено Люцією Орловською, яка вийшла заміж за Каєтана Руссановського (1750–1810) і принесла книгозбірню як частину посагу [17, с. 110]. Велике родові зібрання Якубовських із Люлинців поповнила Марія Старорипінська (1850–?), частиною посагу якої стала бібліотека її батька, а з роками до неї потрапила й колекція брата Брунона (1850–1910) [17, с. 194]. Знаючи, що Дмитро Гейден осів у Сутисках лише в 1896 р., варто було шукати витоки його чималого родового зібрання, які знайшлися, як уже згадувалося, у Смоленській губернії.

Знаючи назви маєтків та прізвища їхніх власників, ми можемо вести адресний пошук джерел для вивчення родових бібліотек XIX – початку XX ст. Типовий склад джерельної бази подібних досліджень доволі докладно описаний [27–29]. Дослідниками зауважено, що найчастіше використовуються такі групи джерел: речові (збережені книжкові збірки та окремі книги), писемні (каталоги бібліотечних зібрань, каталоги розпродажу колекцій роду, мемуари, щоденники, листування, записники, списки передплатників видань, заповіти, господарські документи, публікації в тогочасній пресі), зображальні (фотоджерела, живописні та графічні твори).

Для виявлення речових джерел, знаючи радянську політику щодо націоналізованих книжкових зібрань та подальшого їх перерозподілу, можемо опрацьовувати фонди установ, до яких могли потрапити такі книги. Це, як уже згадувалося, ОУНБ, обласні та деякі районні музеї, обласні архіви, бібліотеки закладів вищої школи. На території сучасних Вінницької та Хмельницької областей, за нашими відомостями, залишки родових зібрань зберігаються у Вінницькій та Хмельницькій ОУНБ, Вінницькому та Хмельницькому обласних краєзнавчих му-

заях, Кам'янець-Подільському історичному музеї-заповіднику, бібліотеках Державного архіву Вінницької області, Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського, Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. З подільського пошукового досвіду, варто наголосити на потребі отримання доступу до книжкових зібрань гарнізонних будинків офіцерів. Якщо дореволюційний фонд бібліотеки Проскурівського будинку Червоної Армії був втрачений у 1941 р. (оточенці закопали його в лісі під Уманню, а лісники знайшли лише наприкінці 1970-х років) [30, с. 294], то фонд Вінницького на 1989 р. продовжував існувати, проте через відомчі перестороги до нього й сьогодні складно підступитися.

Не можна забувати про історію розформованих зібрань радянського періоду. Наприклад, бібліотеку Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, що успадкувала фонди місцевого державного українського університету, було розформовано в 1935 р., і її окремі частини потрапили до фондів Бердичівського, Вінницького, Київського, Ніжинського, Одеського, Черкаського педагогічних інститутів, місцевого архіву та музею [31, с. 100].

Не варто залишати поза увагою сучасні приватні зібрання, в яких також зустрічаються окремі примірники з родових бібліотек Поділля.

Книги є комплексним історичним джерелом, яке надає візуальну інформацію (екслібриси, суперекслібриси) та письмові повідомлення (власницькі написи, інскрипти, топографічні ярлики, маргіналії тощо). Маючи перелік потенційних власників, можна дослідити всі провенієнції і встановити генеалогію родових зібрань та попередніх власників окремих примірників. Наприклад, у Вінницькій ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва, виокремивши примірники з конгревним тисненням монограми «F Z» із дворянською короною і проаналізувавши їхні особливості (час друку, поліграфічне оформлення), було встановлено, що за монографією приховувався граф Фелікс Здєховський (1863–1928) із Черепашинців (нині Калинівського р-ну Вінницької обл.).

Завдяки списку потенційних власників родових зібрань можна адресно виявляти в архівах і бібліотеках матеріали родинного походження – спогади, щоденники, листування осіб, господарські документи, які можуть надати ширшу інформацію про книжкові та читацькі інтереси подолян. Нові можливості відкриваються і для роботи з архівними фондами нотаріусів. Вивчаючи заповіти, можемо уточнити наявність бібліотеки, іноді навіть її розмір.

Перелік родів дає змогу зазирнути й у справи цивільних відділень окружних судів, де розглядалися питання, пов'язані зі спадщиною. Наприклад, з описів фондів Вінницького окружного суду (1909–1920) можна отримати спеціальну інформацію. Зі «Справи про спадщину, що залишилась після смерті дворянина Франца-Готфрида-Вікентія Ксаверійовича Залеського та про введення Яна Ахілесовича і Едуарда Антоновича Залеських, Івана Івановича Залеського (він же Радковський) у володіння спадковим майном у с. Сандраки» [32], дізнаємося про стосунки між спадкоємцями станом на 1910 р. і можемо відстежити, хто отримав садибу в маєтку, відповідно – й бібліотеку.

Інформація про добре відоме в польському та білоруському книгознавстві зібрання Потоцьких із Печери Брацлавського повіту (тепер Тульчинського р-ну), залишки якого після пожежі було за доби Української революції (1917–1921) вивезено до новоствореної Польщі, може доповнитися відомостями зі «Справи за проханням графів Франциска, Томаша та Софії Костянтиновичів Потоцьких про затвердження їх у правах спадщини до майна, що залишилося після смерті графа Костянтина Костянтиновича Потоцького і про введення у володіння цим майном; м-ко Печера, 1910 р.» [33].

Долю величезного родового зібрання Потоцьких-Строганова-Щербатових із Немирова Брацлавського повіту може уточнити «Справа за проханням князя Володимира Олексійовича і княгині Олександри Олексіївни Щербатових про затвердження їх у правах спадщини до майна, що залишилося після смерті графа Григорія Сергійовича Строганова; містечко Немирів. 18 вересня – 23 вересня 1910 р.» [34]. Матеріали цієї справи пояснюють появу в Немирові значного масиву рідкісних книг із римської бібліотеки Григорія Строганова (1829–1910).

Додаткові відомості про бібліотеку Урбановських-Стажинських із Загінців Летичівського повіту (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.) може дати «Справа за проханням графа Юрія Стефановича Шембека про затвердження його в правах спадщини до майна, що залишилося після смерті дворянина, графа Вітольда Болеславовича Стажинського. 10 лютого – 24 лютого 1911 р.» [35]. Як відомо, Болеслав Стажинський (1834–1917) у 1863 р. перевіз у Загінці знамениту бібліотеку Урбановських і побудував для неї окреме двоповерхове приміщення. У 1896 р. бібліотека налічувала 16 тис. томів. У графа було два сини – Вітольд і Станіслав, а також донька Роза-Марія, на користь якої в 1912 р. Болеслав склав заповіт [36, с. 201], вочевидь після смерті сина, як свідчить архівна справа. Молода господиня в 1913 р. продала загінецький маєток разом із бібліотекою своїй тітці Марії Браницькій, і бібліотека опинилася в Білій Церкві.

Список потенційних власників родових зібрань надає додаткові можливості для ідентифікації осіб – передплатників окремих видань. Упродовж XVIII–XIX ст. існувала практика оприлюднення переліків таких прихильників видань, утім сьогодні далеко не всіх осіб легко встановити. Хоча подільський дописувач Ю. Ролле, відомий краєзнавець, скаржився, що в таких списках одні й ті самі подільські прізвища [37], сьогодні для їхньої ідентифікації потрібні пошукові зусилля. Наприклад, у списку 1879 р. серед понад 9 тис. передплатників вибраного листування Ю. І. Крашевського [38] нами виявлено лише 47 представників подільської землі.

Наукова новизна. Таким чином, досліджуючи історію землеволодіння в регіоні, можна скласти перелік потенційних власників родових бібліотек. Маючи конкретні прізвища, можна адресно шукати інформацію, яка підтвердила би наявність тієї чи іншої збірки, якщо до цього часу відомостей про неї не було зафіксовано. Якщо використання джерел особового походження є доволі звичним, то залучення історико-правових документів – і досі рідкісним, оскільки архівні фонди нотаріусів та окружних судів – величезні і для звичайного перегляду одним дослідником надто витратні за часом.

Висновки. Для розуміння книжкової культури українських регіонів напередодні Першої світової війни необхідно з'ясувати не лише розміри різних відомчих бібліотечних мереж, але й визначити популярність родових, сімейних і особистих бібліотек. Щодо родових бібліотек регіону, здається, розв'язання такої проблеми є можливим: потрібно скласти список їхніх потенційних власників. На аграрному Поділлі родові бібліотеки, як правило, формувалися в маєтках, тому, вивчаючи зміни серед землевласників регіону і враховуючи ступінь їхньої заможності, можна окреслити потенційне коло прихильників книги. Оскільки родові зібрання мали змогу створити середні та великі землевласники, то потрібно виявити, представники яких родів проживали постійно в маєтках упродовж кількох поколінь, хто здавав їх в оренду, де змінювався власник. Список потенційних зберігачів книгозбірень дозволяє адресно працювати з архівними фондами нотаріусів, окружних судів, господарської документації, а також документами особового походження – мемуарами, щоденниками та листуванням, і тоді з'являється можливість фіксувати родові зібрання, книги з яких досі не виявлено. За попередніми дослідженнями, напередодні Першої світової війни на території Подільської губернії могло бути до 390 родових бібліотек, нами же поки зібрано відомості та виявлено 162 зібрання.

Список використаних джерел

1. Біленький Є. А. Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2001. 18 с.
2. Булатова С. О. Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2006. 334 с.
3. Іваннікова М. К. Наукове дослідження історичних книжкових колекцій та зібрань в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: історико-книгознавчі засади, завдання та перспективи // Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2005. Вип. 10. С. 431–437.
4. Лисенко Л. В. Бібліотечні колекції та зібрання XIX–XX століття як об'єкт археографічного та джерелознавчого опису: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2003. 22 с.
5. Мяскова Т. Є. Родове зібрання Хрептовичів: перспективи дослідження // Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2010. Вип. 28. С. 396–404.
6. Рабчун О. Родова книгозбірня Урбановських та Стажинських як об'єкт історико-книгознавчого дослідження (XIX – початок XXI ст.) : автореф. дис ... канд. іст. наук. Київ, 2012. 16 с.
7. Франчук Е. І. Історико-джерелознавчий підхід у спільних книгознавчих та культурологічних дослідженнях книжкової культури // Вісн. Харк. держ. акад. культури. Харків, 1999. Вип. 1. С. 96–105.
8. Ціборовська-Римарович І. О. Реконструкція історії та фондів родових бібліотек: теоретичні та практичні аспекти проблеми // Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції : матеріали міжнар. наук. конф. Оdesa : Астропринт, 2004. С. 165–174.

9. Ціборовська-Римарович І. О. Родові бібліотеки Правобережної України XVIII століття (Вишневецьких-Мнішеків, Потоцьких, Мікошевських): історична доля та сучасний стан. Київ, 2006. 396 с.

10. Radziszewski F. Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak nigdy byłych jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego. Kraków, 1875. 124 s.

11. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Warszawa, 1928. 136 s.

12. Urbański A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Warszawa, 1928. 162 s.

13. Urbański A. Pro Memoria. Warszawa, 1929. 154 s.

14. Urbański A. Memento kresowe. Warszawa, 1929. 156 s.

15. Chwalewick E. Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone : w 2 t. Warszawa, 1926–1927.

16. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 9 : Województwo Podolskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 458 s.

17. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 10 : Województwo Braclawskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 573 s.

18. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T. 11 : Województwo Kijowskie. 2-e wyd. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1996. 573 s.

19. Paszkiewicz U. Cathalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku: w 2 t. Warszawa, 2015.

20. Epsztein T. Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w. Warszawa : Neriton, 2005. 589 s.

21. Колесник В. Константин Подвисоцький (1810–1868): сторінки життя і діяльності // Подільський книжник : альманах. Вінниця, 2009. Вип. 1 (2008 р.). С. 79–83.

22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.

23. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е изд., испр. Т. 1. Санкт-Петербург, 2003. 548 с.

24. Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r. Warszawa: Neriton, 2008. 620 s.

25. Поместное землевладение в Подольской губернии / сост. В. К. Гульдман. Каменец-Подольск, 1898. 448 с.

26. Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных : на трехлетие с 1911 года. Каменец-Подольск, 1911. 328 с.

27. Гольденберг Л. И. Проблемы источниковедения истории книжного дела в Украинской ССР // Книга: исслед. и материалы. Москва, 1989. Сб. 58. С. 122–130.

28. Баренбаум И. Е. Источниковедение книговедческое // Книга: энциклопедия. Москва, 1999. С. 260.

29. Андреева О. В. Книга в России 1917–1941 гг.: источники историко-книговедческого изучения : автореф. ... докт. ист. наук Москва, 2005. 36 с.
30. Долматовский Е. Зеленая брама. 2-е изд. Москва, 1985. 328 с.
31. Прокопчук В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: етапи розвитку, стан і перспективи // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 1. С. 99–104.
32. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-172. Оп. 4. Спр. 267.
33. Там само. Спр. 797.
34. Там само. Спр. 798.
35. Там само. Оп. 5. Спр. 133.
36. Рабчун О. С. Історія формування та особливості родової бібліотеки Урбановських та Стажинських (із фондів НБУВ) // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський, 2010. Вип. 2. С. 197–205.
37. Dr Antoni J. [Korespondencye Kamieniec] // Kraj. 1883. № 11. S. 8–9.
38. Kraszewski J. I. Wybor pism. T. XV. Warszawa, 1879.

References

1. Bilenkyi, Ye. A. (2001). Arkhiv i biblioteka Shoduariv yak dzhereło z istorii kolekcionuvannia i biobibliohrafii v Ukraini XIX–XX st. [Archives and library of Shoduars as a source for the history of collecting and bibliography in Ukraine of the 19th–20th centuries] (Extended abstract of PhD dissertation). V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].
2. Bulatova, S. O. (2006). *Knyzhkove zibrannia rodu polskykh mahnativ Yablonovskyykh u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho* [Book collection of the family of Polish magnates Jablonowski in the fonds of the Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].
3. Ivannikova, M. K. (2005). Naukove doslidzhennia istorychnykh knyzhkovykh kolektsii ta zibran v Natsionalnii bibliotetsi Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: istoryko-knyhoznavchi zasady, zavdannia ta perspektyvy [Scientific research of historical book collections and gatherings in the V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine: historical and bibliographical principles, tasks and perspectives]. In *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Is. 10, pp. 431–437. Kyiv. [In Ukrainian].
4. Lysenko, L. V. (2003). Bibliotechni kolektsii ta zibrannia XIX–XX stolittia yak ob'ekt arkeohrafichnoho ta dzhereloznavchoho opysu [Library collections and gatherings of the 19th–20th centuries as an object of archeographical and source-descriptive description] (Extended abstract of PhD dissertation). V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Kyiv. [In Ukrainian].
5. Miaskova, T. Ye. (2010). Rodove zibrannia Khreptovychyv: perspektyvy doslidzhenia [Family collection of Khreptovychi: perspectives of research]. In *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho* [Transactions of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Is. 28, pp. 396–404. Kyiv. [In Ukrainian].

6. Rabchun, O. (2012). Rodova knyhozbiurnia Urbanovskyykh ta Stazhynskyykh yak ob'iekt istoryko-knyhoznavchoho doslidzhennia (XIX – pochatok XXI st.) [Family book collection of Urbanovsky and Stazhinsky as an object of historical and bibliographic research (19th – beginning of the 21st century) (Extended abstract of PhD dissertation)]. V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian].

7. Franchuk, E. I. (1999). Istoryko-dzhereloznavchyi pidkhyd u spilnykh knyhoznavchyykh ta kulturolohichnykh doslidzhenniakh knyzhkovoï kultury [Historical-source study approach in joint book-research and cultural studies of book culture]. In *Visnyk Kharkivskoyi derzhavnoyi akademiyi kultury*. [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]. Is. 1, pp. 96–105. Kharkiv [In Ukrainian].

8. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2004). Rekonstruktsiia istorii ta fondiv rodovyykh bibliotek: teoretychni ta praktychni aspekty problemy [Reconstruction of the history and collections of family libraries: theoretical and practical aspects of the problem]. In *Istorychni kolektsii u knyhozbiurniakh: problemy zberezheniia, vyvchenniia, rekonstruktsii* [Historical collections in bookstores: problems of preservation, study, reconstruction] : Proceedings of the Conference (pp. 165–174). Odessa: Astroprint. [In Ukrainian].

9. Tsiborovska-Rymarovych, I. O. (2006). *Rodovi biblioteky Pravoberezhnoi Ukrainy XVIII stolittia (Vyshnevetskykh – Mnishekyv, Pototskykh, Mikoshevskykh): istorychna dolia ta suchasnyi stan* [Family libraries of the Right-bank Ukraine of the 18th century (Vyshnevetsky – Mnishek, Potocki, Mikoshevsky): historical destiny and present condition]. Kyiv. [In Ukrainian].

10. Radziszewski, F. (1875). Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, tak nigdy były jako i obecnie istniejących w krajach dawną Polskę składających, a mianowicie: w Królestwie Polskiem, Galicyi, W. Ks. Poznańskiem i Zachodnich guberniach Państwa Rossyjskiego. Kraków. [In Polish].

11. Urbański, A. (1928). *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży*. Warsaw. [In Polish].

12. Urbański, A. (1928). *Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi*. Warsaw. [In Polish].

13. Urbański, A. (1929). *Pro Memoria*. Warsaw. [In Polish].

14. Urbański, A. (1929). *Memento kresowe*. Warsaw. [In Polish].

15. Chwalewick, E. (1926–1927). *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone* : w 2 t. Warsaw. [In Polish].

16. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 9. Województwo Podolskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

17. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 10. Województwo Braclawskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

18. Aftanazy, R. (1996). *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. T. 11. Województwo Kijowskie. 2-e wyd. Wrocław, Warsaw, Kraków. [In Polish].

19. Paszkiewicz, U. (2015). *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*. Warsaw. [In Polish].

20. Epsztein, T. (2005). *Z piorem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w drugiej połowie XIX w.* Warsaw: Neriton. [In Polish].
21. Kolesnyk, V. (2009). Konstantyn Podvysotskyi (1810–1868): storinky zhyttia i diialnosti [Constantine Podvysotsky (1810–1868): pages of life and activity]. In *Podilskyi knyzhnyk* [Podillia Bibliophile]. Vol. 1, pp. 79–83. Vinnytsia. [In Ukrainian].
22. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini. 1863–1914. Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh* [Battle for the land in Ukraine. 1863–1914. Poles in socio-ethnic conflicts]. Kyiv : Krytyka. [In Ukrainian].
23. Mironov, B. H. (2003) *Sotsialnaia istoriia Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.). Genezis lichnosti, demokraticheskoi semi, grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva* [Social history of Russia during the period of the empire (18th – beginning of 20th century). Genesis of the individual, democratic family, civil society and the rule of law]. 3rd ed. Vol. 1. Saint-Petersburg. [In Russian].
24. Epsztein, T. (2008). *Polska własność ziemska na Ukrainie (gubernia kijowska, podolska i wołyńska) w 1890 r.* Warsaw: Neriton. [In Polish].
25. *Pomestnoe zemlevladienie v Podolskoi gubernii* [Local land ownership in Podolsk province]. (1898). V. K. Guldman (Comp.). Kamianets-Podilskyi. [In Russian].
26. *Spiski po vsei Podolskoi gubernii litc, uchrezhdenii, obshchestv, tovarishchestv i kompanii, imeiushchikh pravo uchastiia v vyborakh zemskikh glasnykh: na trekhletie s 1911 goda* [Lists throughout the Podolsk province of persons, institutions, societies, partnerships and companies having the right to participate in the elections of local voters: for a three-year period from 1911]. (1911). Kamianets-Podilskyi. [In Russian].
27. Goldenberg, JI. I. (1989). *Problemy istochnikovedeniia istorii knizhnogo dela v Ukrainiskoi SSR* [Problems of source studying the history of book business in the Ukrainian SSR]. In *Kniga: issledovaniia i materialy* [Book: researches and materials]. Vol. 58, pp. 122–130. Moscow. [In Russian].
28. Barenbaum, I. E. (1999). Istochnikovedenie knigovedcheskoe [Source Study in Book Studing]. In *Kniga: entsyklopediia* [Book: Encyclopedia]. P. 260. Moscow. [In Russian].
29. Andreeva, O. V. (2005). *Kniga v Rossii 1917–1941 gg.: istochniki istoriko-knigovedcheskogo izucheniia* [The book in Russia, 1917–1941: sources of historical and book studies] (Extended abstract of Doctoral dissertation). Moscow. [In Russian].
30. Dolmatovskii, E. (1985). *Zelenaia brama* [Green gate]. 2nd ed. Moscow. [In Russian].
31. Prokopchuk, V. S. (2008) *Biblioteka Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu: etapy rozvytku, stan i perspektyvy* [Library of the Kamyanets-Podilsky National University: Stages of Development, Status and Prospects]. In *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu*. [Transactions of the National University of Kamianets-Podilskyi]. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo [Ser.: Library Studies. Book Studies]. Vol. 1, pp. 99–104. Kamianets-Podilskyi. [In Ukrainian].
32. Fond D-172, Inventory 4, Unit 267. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].
33. Fond D-172, Inventory 4, Unit 797. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].
34. Fond D-172, Inventory 4, Unit 798. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].

35. Fond D-172, Inventory 5, Unit 133. State Archives of Vinnytsia Region, Vinnytsia. [In Ukrainian].

36. Rabchun, O. S. (2010). Istorii formuvannia ta osoblyvosti rodovoi biblioteky Urbanovskikh ta Stazhynskikh (iz fondiv NBUV) [History of the formation and features of Urbanovsky and Stazhynsky library (from the NBUV fonds)]. In *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu* [Transactions of the National University of Kamianets-Podilskiy]. Ser.: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznavstvo [Ser.: Library Studies. Book Studies]. Vol. 2, pp. 197–205. Kamyanets-Podilsky. [In Ukrainian].

37. Dr Antoni, J. (1883). [Korespondencye Kamieniec]. In *Kraj*. Is. 11, pp. 8–9. Saint Petersburg. [In Polish].

38. Kraszewski, J. I. (1879). *Wybor pism*. T. XV. Warsaw. [In Polish].

Tetiana Robertivna Karoyeva,

Doctor of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of History and Culture of Ukraine

Vinnytsia Mykhaylo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

Regional family libraries in the early 20th century: towards methodology of establishing the fact of existence (on example of Podillia province)

The aim of the research is to describe one of the ways used to register the fact of a particular family library's existence on the eve of World War I. **The methodology** of the research presupposes the use of historical and archival heuristics combined with bibliological methods. Integrated use of these methods allows to bypass the deficit of sources and to establish the fact that the family collection really existed. **The scientific novelty.** When studying the family libraries of the past, bibliologists dedicate attention to those collections, fragments and catalogues of which have been preserved till nowadays. They realize that such collections were far more numerous in the past, but the researchers are usually impeded by lack of sources. Due to the cataclysms of both World wars, the Ukrainian revolution (1917–1921), and the Soviet library policy a large share of collections and documents disappeared. As a rule, such library would be formed in middle-sized (ranging from 101 to 500 hectares) and large size (more than 501 hectares) estates, the owners of which had sufficient financial capabilities of creating and stocking the libraries. Since the documents on landownership have been preserved far better than those concerning library collections (taking into account that estates changed owners), there is a chance to single out estates, in which owners lived through generations and administered affairs by themselves, through the analysis of landownership in Podil province of the second half of the 19th century till the beginning of the 20th century. The comprised list of potential library owners allows to work directly with the archival fonds of notaries and district courts, household documentation as well as singling out documents for personal use such as memoirs, diaries, and correspondence. In such a way, new opportunities appear to study family collections in a straightforward fashion. **Conclusions.** Using Podillia

province as the example, the research established that the quantity of family libraries on the eve of the World War I could have amounted to 390, however, researches are only aware of 162 collections.

Keywords: Podillia province, family library, book, estate, landowner, source basis.

Татьяна Робертовна Кароева,

доктор исторических наук,

профессор кафедры истории и культуры Украины Винницкого государственного педагогического университета им. Михаила Коцюбинского

ORCID: 0000-0001-5012-9513

e-mail: urasim@i.ua

К проблеме выявления региональных родовых библиотек начала XX ст. (на примере Подольской губернии)

Цель работы. Описать один из способов фиксации факта существования конкретной родовой библиотеки накануне Первой мировой войны. **Методология исследования** предполагает использование, кроме книговедческих методов, также исторической и архивной эвристики. Комплексное использование этих методов позволяет преодолевать дефицит источников и устанавливать факт существования родовой коллекции. **Научная новизна.** Изучая родовые библиотеки прошлого, книговеды чаще всего уделяют внимание тем собраниям, фрагменты или каталоги которых сохранились. Они осознают, что таких коллекций было гораздо больше, но исследованиям препятствует недостаточная источниковая база. Из-за катаклизмов двух мировых войн, Украинской революции (1917–1921), советской библиотечной политики значительная часть собраний и документов о них исчезла. Как правило, такие библиотеки формировались в средних (размером от 101 до 500 десятин) и больших (более 501 десятины) имениях, хозяева которых имели достаточные финансовые возможности для создания и пополнения библиотек. Поскольку документы о землевладении сохранились гораздо лучше, чем о библиотечных собраниях, с учетом того, что имения переходили из рук в руки, есть возможность, анализируя землевладения Подольской губернии второй половины XIX – начала XX вв., выделить имения, в которых владельцы проживали из поколения в поколение и самостоятельно вели хозяйство. Составленный список потенциальных владельцев библиотек позволяет адресно работать с архивными фондами нотариусов, окружных судов, хозяйственной документации, выявлять документы личного происхождения – мемуары, дневники и переписку. И тогда появляются дополнительные возможности для изучения непосредственно родовых собраний. **Выводы.** На примере Подольской губернии установлено, что родовых библиотек накануне Первой мировой войны могло быть около 390, хотя исследователям известно о 162-х собраниях.

Ключевые слова: Подольская губерния, родовая библиотека, книга, имение, землевладелец, источниковая база.

Стаття підготовлена 8 квітня 2019 року;

подана до друку 16 квітня 2019 року.